

МОНІТОРИНГ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Через призму проблемних аспектів проведено моніторинг формування і реалізації податкової політики України в сучасних умовах, охарактеризовано основні проблеми податкового регулювання в контексті забезпечення умов для економічного зростання, окреслено вихідні методологічні принципи реформування стратегії та тактики податкової політики.

Сучасна практика трансформації податкової політики надає переконливі свідчення тому, що процеси наукового обґрунтування виваженої концепції реформувань продовжують підминятися безперспективним перетасовуванням видів податків або їх окремих елементів. Методологічна помилка полягає у тому, що Україна знову підійшла до необхідності реформувати податкову політику без практично розробленої відповідної соціально-економічної доктрини держави. Непослідовність проявляється у тому, що, з одного боку, декларується потреба підвищення теоретико-методологічного підґрунтя податкових реформувань, а з іншого – здійснюються спроби прийняття Податкового кодексу без розробки відповідної концепції. За такого підходу зрозумілі сумніви відносно можливостей розв'язання протиріч, які накопичилися у податковій сфері, та запобігання їх подальшому виникненню. По-перше, концепція реформування податкової політики повинна чітко визначати, яким саме чином повинні відбуватися зміни. Насамперед, це стосується напрямку реформування податкової системи. Умовно його можна поділити на еволюційний, що не несе у собі кардинальних змін в короткостроковому плані, а є подальшим вдосконаленням податків, в першу чергу загальнодержавних; та революційний, що передбачає одночасні глибокі зміни та перетворення. Звідси перше принципове запитання, яке виникає при корекції податкової стратегії у контексті нинішнього стану податкової системи, визначених концептуальних положень та критичного аналізу світових здобутків – *чи спроможна сучасна податкова політика досягти необхідної ефективності еволюційним шляхом*, чи необхідні її докорінні перетворення. Відповідь на це запитання є вирішальною для розробки програми конкретних заходів трансформації податкового законодавства як завершального етапу реалізації методологічної конструкції податкових реформувань. В цьому якраз і полягає *мета нашого дослідження*.

Наукове підґрунтя для трансформації податкової політики в контексті оптимального врахування інтересів всіх суб'єктів оподаткування закладено відомими вітчизняними та зарубіжними вченими-економістами. Серед зарубіжних вчених необхідно відзначити праці М. М. Алексеєнко, О. Бланкарта, А. Вернса, К. Вікселя, К. Джозефа, І. Канта, Дж. Кейнса, А. Лаффера, Е. Ліндаль, І. Озерова, У. Петті, П. Прудона, А. Пігу, Д. Рікардо, Е. Сакса, А. Сміта, А. Селдона, Г. Стайна, М. Уейденбаума, Г. Уоліча, У. Фелнера, Дж. Хау. До вітчизняних науковців, які займаються проблемами оподаткування, треба віднести В. Андрущенко, О. Василика, В. Вишневського, В. Гейця, А. Даниленка, О. Данилова, В. С. Загорського, Ю. Іванова, Т. Єфименко, І. Лютого, І. Луніну, П. С. Мельника, Ц. Огня, А. Поддєрьогіна, А. Соколовську, В. Суторміну, В. Федосова, С. Юрія.

Сьогодні в Україні питання податкової політики належать до найгостріших як в економічному й соціальному, так і в політичному контексті. Податкова політика України поєднала в собі принципи двох податкових систем, найбільш характерних для світової практики – європейської та американської. При цьому, якщо в європейській системі переважає обкладання обороту у формі податку на додану вартість, то в американській – прибутковий принцип оподаткування. Складність вітчизняної податкової політики визначена еклектичним поєднанням обох зазначених систем з базовою метою – забезпечення максимального рівня податкових надходжень, як основної складової доходної частини бюджету.

Україна, не маючи достатнього практичного досвіду й наукового обґрунтування формування та реалізації податкової політики, розвивалася експериментальним шляхом, нерідко роблячи при цьому хибні кроки. Введені податки певною мірою були новими скоріше за формою, ніж за змістом. Так чи інакше вони містили ознаки старої адміністративної системи, заснованої на надмірній централізації процесу формування та розподілу фінансових ресурсів держави. Це призвело до того, що акумулювання доходів бюджетів за рахунок сплати податків відривалося від процесу господарювання самих платників податків. Відсутність універсальної методологічної концепції реформування стратегії та тактики податкової політики, за якою можна було б розрахувати оптимально можливий та допустимий (як для держави, так і для платників податків) рівень податкового навантаження, призвела до сьогоденної ситуації, коли при невисоких (у порівнянні із іншими країнами) податкових ставках, вакханалія у адмініструванні податків зводить нанівець забезпечення умов для економічного зростання. Головне завдання в цьому плані полягає в наповненні ринковим змістом форм вітчизняної податкової політики, а це потребує зміни схеми й пропорцій розподілу та перерозподілу валового національного продукту на основі виваженої та прозорої податкової політики, яка б оптимально

враховувала як фіскальні інтереси держави, економічні інтереси суб'єктів господарювання, так і соціальні інтереси громадян.

Сучасна податкова політика України – продукт тривалої еволюції, що не в останню чергу зумовлювалася змінами, які відбувалися в процесі трансформації ролі держави. Будучи продуктом держави, податки, податкові відносини і власне податкова політика еволюціонували у міру змін природи, характеру, форм, ролі держави в суспільно-економічному розвитку. Одночасно становлення податкової політики було невіддільним від дії суб'єктивних факторів, значення яких вирішальною мірою зумовлене рівнем компромісу інтересів усіх суб'єктів податкових відносин. І хоча з розвитком демократичних форм правління, порівняно з абсолютизмом, вплив суб'єктивних факторів на формування процесів оподаткування не має визначального характеру, цей вплив залишається суттєвим.

Одним із головних завдань розвитку податкової політики на сьогоdnішньому етапі державотворення в контексті впливу суб'єктивних факторів повинна стати її переорієнтація із суто фіскальних цілей на стимулювання економічного зростання в державі. Регулююча функція системи оподаткування має найважливіше значення і з точки зору державного регулювання економіки. Саме ця функція залежно від наслідків впливу податків на результати діяльності підприємств може бути стимулюючою, якщо окремі параметри певного податку заохочують платника збільшувати результати своєї діяльності, або дестимулюючою чи стримуючою (у випадку, коли зміна окремих елементів податку або збору призводить до недоцільності з боку платника подальшого розвитку у відповідному напрямку) [1,5,8].

За допомогою регулюючої функції системи оподаткування держава може гармонізувати свої інтереси з інтересами платників податків. Однак, не можна абсолютизувати регулюючу функцію, яка не спроможна гарантувати відповідність дій платників вимогам загальнодержавних інтересів. Так, наприклад, збільшення податкового навантаження при здійсненні окремих господарських операцій ще не гарантує відмову платників від їх проведення. Якщо загальний економічний ефект буде перевищувати додаткові втрати від збільшення податкових зобов'язань, платники податків продовжуватимуть таку діяльність. Тому оподаткування необхідно розглядати як один із економічних важелів політики держави, який треба поєднувати з іншими економічними та адміністративними методами державного регулювання підприємницької діяльності.

До найбільш характерних рис недосконалості діючої податкової політики, що склалися з об'єктивних причин, необхідно віднести:

- порівняно низьку можливість акумулювати законодавчо встановлений обсяг податкових доходів;
- переміщення податкового навантаження на значно вужчий сектор та коло платників податків;
- перетворення податкової системи у чинник пригнічення економічного зростання та інвестиційної активності, стимулювання ухилення від сплати податків та відтік капіталів за кордон.

Оцінка загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів в Україні свідчить про те, що частина їх утворюється не від об'єкта оподаткування, а за напрямами використання коштів. До них можна віднести: внески до фонду Чорнобиля; внески до Фонду соціального страхування; внески до Пенсійного фонду. Що стосується місцевих податків і зборів, то об'єктом оподаткування є вартість товару, послуг, суми виграшу, процентна надбавка і навіть середньооблікова чисельність працюючих на підприємствах.

На жаль, це свідчить, що податки в економіці України перетворилися в одну з найзначніших "статей затрат" виробництва продукції, оскільки такий підхід передбачено законодавством. І поряд з цим жоден із бюджетів даного періоду не відповідав затвердженим показникам, а в 1995 р. двічі вносились корективи, причому останній раз за два тижні до кінця року. Іншими словами, державна політика у сфері державних фінансів будувалася за одними і тими ж логічними рядами:

- спочатку уряд визначав значення національних рахунків із високою часткою помилковості і планував на їх базі бюджетні видатки;
- у процесі виконання бюджету виявлялось, що поточні доходи не покривають поточних бюджетних витрат;
- при цьому відбувалося зменшення реальних доходів бюджету (податкова система не передбачала правил інфляційної нейтральності) та збільшення реальних видатків (як правило, соціальні виплати підлягали поточній індексації);
- падіння частки податків у бюджетних доходах провокувало урядові або законодавчі рішення щодо збільшення податкових ставок або введення нових податків;
- це, у свою чергу, призводило до зростання кількості грошових засобів поза балансами банків (тобто тіньового обороту), чергового падіння бюджетних доходів, чергової емісії, збільшення податкових ставок тощо.

За таких умов підприємства опинились у вузькому ціновому коридорі. З одного боку, низький попит диктує зниження цін. З іншого – високі витрати (включаючи податки) вимагають підвищення цін. У кінцевому результаті скорочується не тільки норма прибутку, а й необхідна для простого відтворення наявності обігових коштів, так як підприємства в подібних випадках

змушені реалізовувати продукцію за цінами, нижчими за собівартість, що призвело до згорання виробництва, банкрутства.

Крім того, негативний вплив мають повільні темпи вирішення проблеми подвійного оподаткування. Відомою негативною особливістю вітчизняної системи оподаткування стало багаторазове оподаткування (вертикальне) суми заробітної плати, яке не тільки ставить у нерівні умови підприємства з різною структурою затрат, а й в багатьох випадках стає причиною ухилення підприємств від сплати податків.

Аналогічна ситуація і на тих підприємствах, де згідно із законом нараховують акцизний збір. Як відомо, ПДВ нараховується на суму акцизного збору. Це невиправдано збільшує продажну ціну і податковим тягарем навантаження лягає на споживача. Робота щодо усунення подвійного оподаткування в країні почалася (зокрема, з введенням в дію Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб»), але результати ще, на жаль, незначні.

Сьогодні, до впровадження Податкового кодексу, принципи побудови системи оподаткування, її склад і структура регулюються Законом України «Про систему оподаткування» в редакції від 18.02.1997 р. із внесеними змінами. Згідно до чинного законодавства, в державі справляється 25 загальнодержавних та 14 місцевих податків і зборів.

Варто зазначити, що законодавство не встановлює виключного переліку податків і зборів (дану норму було скасовано з 1 січня 2000 року). Зокрема, це стосується єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва, плати за видачу ліцензій на певні види господарської діяльності, які не передбачені основним законом в сфері оподаткування.

Крім того, існують окремі суперечності між статтею 14 вищевказаного закону та наказом Міністерства фінансів «Про бюджетну класифікацію та її впровадження» (від 27.12.2001 р. із змінами). Найбільші непорозуміння виникають щодо класифікації платежів до бюджету. Так, згідно з бюджетною класифікацією, рентні платежі та державне мито віднесено до неподаткових платежів. Водночас, за законом, дані платежі належать до загальнодержавних податків і зборів. У бюджетній звітності відрахування до цільових фондів також відображаються окремо і не зараховуються до складу податкових надходжень.

На жаль, діюча система оподаткування в Україні, яка орієнтована на надходження насамперед від непрямих податків (ПДВ та акцизного збору), що залежать не від ефективності діяльності підприємств, а від обсягів господарських оборотів, не зацікавлює фіскальні органи у підвищенні ефективності національної економіки. А отже, податкова політика не розглядає зазначене завдання у складі пріоритетних.

Починаючи з середини 1990-х років, податок на додану вартість визначався законами України про державний бюджет як основне дохідне джерело. Але вже через декілька років ПДВ втратив цю роль. От лише деякі цифри.

За 2004 рік було нараховано 47,2 млрд. грн. податку на додану вартість. Але до держбюджету надійшло лише 16,4 млрд., або тільки 27,8% цієї суми (через пільги - 27,1 млрд. грн., а також недоїмку, тобто нараховані, але не сплачені платежі - 3,7 млрд. грн.).

Одночасно із суми, що надійшла, 9,6 млрд. грн. належало повернути платникам ПДВ. Таким чином, у бюджеті мало залишитись лише 6,8 млрд. грн., що і є реальним показником застосування податку на додану вартість у господарстві України.

Але ж це тільки 12,7% від суми податку на додану вартість, нарахованого за результатами року, що свідчить про втрату ПДВ значення основного доходного джерела і правильність постановки питання щодо доцільності його подальшого існування взагалі.

Такі висновки підтверджуються ще одним фактом. Як відомо, Законом України «Про податок на додану вартість» встановлено його базову ставку на рівні 20 відсотків. Проте реальна її величина в економіці України – в середньому лише 5,8 відсотка (загальне надходження податку на додану вартість в 2004 році становило 16,4 млрд. грн., а це лише 5,8% утвореної валової доданої вартості). Коли ж із суми надходження відняти заборгованість із повернення та переплати ПДВ, то з'ясується, що реальна ставка податку в середньому наближається до 2%.

Так, якщо в 1997–2001 рр. прослідковувалася чітка тенденція до зниження величини податкового навантаження на реальну економіку, то вже з 2002 року спостерігається підвищення податкового навантаження на ВВП. При цьому, викликає занепокоєння посилення акценту на податок на прибуток підприємств. Відтоді почали планувати зібрати його у відсотковому відношенні більше, ніж збільшення загальних податкових надходжень. [2]

Необхідно відмітити, що випереджаюче підвищення фактичного рівня податкового вилучення прибутку з 2002 року майже у півтора раза викликало різке скорочення темпів зростання інвестицій, які активно збільшувались протягом попередніх років.

Зростання частки вилучення доходів економічних суб'єктів до бюджету могло б бути компенсоване за рахунок відповідної структури бюджетних витрат. Проте бюджетні видатки відіграють пасивну роль. Завдання розробки бюджету розвитку залишилось нереалізованим.

Вітчизняна система оподаткування стримує процеси нагромадження та інвестування, спрямовує ресурси на непродуктивне споживання. Це перешкоджає адекватній реакції вітчизняних виробників на

зростання споживчого попиту внаслідок збільшення доходів населення, призводить до уповільнення зростання ринку продукції інвестиційного призначення та виробничого споживання. До того ж, акцент на непрямі податки призводить до негайного вилучення у підприємств значної частини доходу, отриманого завдяки зростанню сукупного попиту. Таким чином, податкова політика на сучасному етапі закладає ризики для розвитку економіки у довгостроковій перспективі.

Податковий тягар в Україні за світовими мірками є досить помірним. Податкове навантаження прибутку скорочувалося протягом 1996–2001 рр. та почало підвищуватись у 2002 році. Обтяжливість системи оподаткування визначається насамперед не величиною податкових ставок, а складністю й нестабільністю системи податкового адміністрування, вузькістю господарських оборотів, деформаціями грошової сфери та фінансів підприємств.

Важко не відмітити постійне зменшення з 2000 р. відношення наданих пільг як до доходів зведеного бюджету, так і до ВВП. Причому випереджаючими темпами знижується частка пільг, наданих відносно податку на прибуток. Це суперечить поширеній тезі про зростаюче засилля податкових пільг та є свідченням зростаючої фіскалізації податкової політики й поступової відмови від здійснення податкового регулювання під тиском потреб фіскального збалансування. Система податкових пільг в Україні послаблює фіскальну функцію системи оподаткування, однак практично не посилює розподільчо-регулюючу.

Таким чином, в Україні з самого початку побудови нової системи оподаткування був закладений фіскальний орієнтир. В результаті невиваженої податкової політики, неправильного розподілу доходів підприємств відбулося гальмування реноваційних і інвестиційних процесів та нагромадження потреби в інвестиціях у переозброєння виробництва. Але це завдання сучасна вітчизняна економіка вирішити не може, адже вона практично позбавлена стимулів довгострокового розвитку, які в сучасних умовах забезпечуються збалансованим комплексом функцій оподаткування – фіскальної та розподільчо-регулюючої.

Сучасна податкова політика України – продукт тривалої еволюції, яка не в останню чергу зумовлювалася змінами, що відбувалися в процесі трансформації ролі держави. Будучи продуктом держави, податки, податкові відносини і власне податкова політика еволюціонували у міру змін природи, характеру, форм, ролі держави в суспільно-економічному розвитку. Останні становили об'єктивні чинники її формування. Одночасно становлення податкової політики було невіддільним від дії суб'єктивних факторів, значення яких вирішальною мірою зумовлене рівнем компромісу інтересів усіх суб'єктів податкових відносин. І хоча з розвитком демократичних форм правління, порівняно з абсолютизмом, вплив суб'єктивних факторів на формування процесів оподаткування не має визначального характеру, цей вплив залишається суттєвим.

Щодо змін, які вніс розвиток демократичних форм правління у формування податкової політики, то їх розуміють, насамперед, у появі в парламенті виняткового права на запровадження нових податків та визначення напрямів використання державних доходів. Це дало можливість окремим суспільним групам через своїх представників впливати на прийняття рішень щодо оподаткування. Це ж стосується і правової регламентації прав та обов'язків усіх учасників податкових відносин, що надало їм цивілізованого характеру. І, нарешті, створення підґрунтя для появи таких форм податків, які не могли вкорінитися в умовах авторитаризму, зокрема, прибуткового податку з громадян, податку на прибуток корпорацій.

Еволюція ролі та функцій держави у суспільному житті знайшла відображення у функціональному призначенні податкової політики. Її фіскальна спрямованість, примусовість стягнення податків зберігаються незалежно від розвитку функцій держави, хоча у кількісному вираженні залежать від рівня та якості послуг, які надає держава. Індивідуальна ціна податку – це додаткова плата, яку індивід змушений внести (у вигляді додаткових податкових платежів) за кожну додаткову одиницю товару суспільного споживання, зазначає Дж. Стігліц [6, с.34]. Стосовно розвитку та практичної реалізації інших напрямів функціонального призначення податкової політики, то вони стають продуктом ролі і значення, конкретних функцій держави в суспільно-економічному розвитку. При цьому зміни стосуються всіх складових податкової політики, хоча й різною мірою. Це особливо чітко проявляється стосовно принципів побудови податкової політики. Залежно від особливостей стану та завдань соціально-економічного розвитку, на кожному етапі здійснюється їх вибір, який відрізняється принципами, що стали результатом не лише урахування певної специфіки, але й фундаментальними, що є здобутком економічної теорії.

Однак, аналіз змісту принципів, передбачених законодавством України, як “принципів побудови системи оподаткування”, дає можливість зробити висновок, що вони не повністю відповідають сутності принципів побудови системи оподаткування, а представлені швидше в змішаному вигляді.

Так, принципи “єдиний підхід”, “компетенція”, “доступність” – є принципами податкової політики. Принципи “економічна обґрунтованість” є принципом побудови податкової системи. “Стимулювання підприємницької виробничої діяльності” – це принцип оподаткування, але стосується виключно підприємництва виробничої сфери, тому може розглядатись як специфічний принцип. Узаконені на сьогодні принципи узагальнюють принципи оподаткування, побудови податкової

системи і податкової політики.

Оскільки різні принципи взаємодоповнюються, то їх сукупність у законодавстві під визначенням “принципи побудови системи оподаткування” – явище допустиме. Проте їх ігнорування в практичному застосуванні є наслідком хаосу і безсистемності в податковій політиці, що має місце в Україні. Так, Законом України “Про систему оподаткування” від 18 лютого 1997р. передбачено, що: “...зміни і доповнення до цього Закону, інших законів України про оподаткування стосовно пільг, ставок податків і зборів (обов’язкових платежів), механізму їх сплати вносяться до цього Закону, інших законів України про оподаткування не пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року і набувають чинності з початку року. Будь-які податки і збори (обов’язкові платежі), які запроваджуються законами України, мають бути включені до цього Закону. Усі інші закони України про оподаткування мають відповідати принципам, закладеним у цьому Законі” [4, с.14]. Цим і гарантується принцип стабільності, який мав би забезпечити незмінність податків і зборів (обов’язкових платежів) та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року. Однак в практичному застосуванні ці норми Закону не завжди дотримуються. Так, змінювався порядок визначення ПДВ, акцизів, податку з прибутку, а також ставки деяких платежів, що створювало додаткові труднощі не тільки платникам податків при виконанні ними раніше прийнятих фінансових зобов’язань, а й державним органам, які контролюють вилучення коштів до бюджету чи позабюджетних фондів.

Ще один важливий і необхідний принцип – принцип доступності: “Це – забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов’язкових платежів)” [4, с.19]. Проте друкування у пресі нових Законів, нормативних документів та їх тлумачення є недостатнім для практичного застосування. Використання численних економістів, аудиторів, інспекторів податкових інспекцій для “розшифрування” прийнятих законів з державної точки зору має розцінюватись як неефективне використання коштів і праці в Україні, оскільки негативно впливає на показник економічності податків. “Дохідливість норм податкового законодавства” має забезпечуватись, починаючи з часу його створення.

Принцип “рівномірність сплати” передбачає встановлення строків сплати податків і зборів (обов’язкових платежів), виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат. Практика показала, що ігнорування інтересів платника податків призводить підприємства до банкрутства і до зростання розмірів тіньового сектора.

Не враховується у законодавстві принцип одноразовості оподаткування. Внаслідок цього, на практиці має місце подвійне оподаткування, причиною якого є існуючі механізми оподаткування. Так, суб’єкт господарювання повинен платити прямий податок на прибуток і непрямий податок на той самий прибуток. Крім того, здійснюються нараховання податків на податки. Наприклад, нараховується податок на додану вартість на суму акцизного збору.

Порушується принцип обґрунтованості вилучення податкових платежів, оскільки величина податку визначається не можливостями платника, а потребами держави.

Отже, характеризуючи діючі принципи побудови системи оподаткування в Україні, можна стверджувати швидше про відсутність їх дієвості. Крім того, в податковій політиці відчувається тенденція до її суто фіскального напрямку. А стимулювання підприємницької виробничої діяльності, тобто упровадження пільг щодо оподаткування, частіше за все здійснюється під “конкретних осіб”.

Сьогодні треба вчитись дотримуватись діючих принципів оподаткування. При цьому необхідно відмовитись від відверто фіскального характеру податків, залишити в минулому практику застосування методів, з допомогою яких протягом багатьох десятиріч переконували людей у тому, що у нас найнижчі податки, свідомо замовчуючи той факт, що і прибутки підприємств, і заробітки людей адміністративно встановлювалися державою на мінімальному рівні. Ринкові відносини вимагають більш виважених підходів як до виконання державою її функцій, так і до проблем платника податків. Річ у тім, що ці дві проблеми тісно пов’язані. І вирішення їх треба починати з удосконалення як принципів оподаткування, так і принципів побудови системи оподаткування і податкової політики.

З огляду на викладене вище, було б недоцільно нехтувати регулюючим потенціалом окремих податків та всієї системи оподаткування країни. Цей потенціал, що відображає сутність податків як економічної категорії, останнім часом був недостатньо реалізованим у загальній структурі інструментів державного регулювання економіки. Можливо, саме тому економічна історія України містить більше прикладів втрачених можливостей, аніж досвіду ефективної реалізації запланованих дій.

На нинішньому етапі розвитку податкової політики, коли основним її мотивом стає безпосередня орієнтація держави на зростання добробуту населення, на пожвавлення підприємництва, на посилення ринкових регуляторів у стимулюванні відродження національної економіки, *назріла необхідність* у створенні цілісного, узгодженого, стабільного та раціонального податкового законодавства, яке б оптимально враховувало фіскальні інтереси держави, економічні інтереси суб’єктів господарювання і соціальні інтереси громадян.

Література

1. Бурковський В. В., Кармазин В. Я., Каламбет С. В., Водолазская О. А. *Налоги: Учебное пособие.* – Днепропетровск: Пороги, 1998. – 640 с.
2. Жаліло Я. А. *Податкова реформа / Збірник наукових статей “Податки в Україні: від каральної до стимулюючої функції”.* Київ: Альтерпрес, 2003. – 120 с.
3. Іванов Ю. Б. *Альтернативні системи оподаткування. Монографія.* – Харків: ХДЕУ – Торнадо, 2003. – 517 с.
4. Крисоватий А. І., Вакуліч І. П., Герчаківський С. Д. *Податкова система України.* – Тернопіль: Інтекс, 2002. – 467 с.
5. Мельник П. В. *Розвиток податкової системи в перехідній економіці.* – Ірпінь, Академія ДПС України, 2001. – 364 с.
6. Стігліц Дж. Е. *Економіка державного сектора.* – К.: Основи, 1998. – 854 с.
7. *Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П’ятаченко та ін.; за ред. В. М. Федосова / – К.: Либідь, 1994. – 464 с.*
8. Черник Д. *Основы налоговой системы. Учебн. пособие.* – М.: ЮНИТИ, 1998. – 424 с.